

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

એમ.એસ. ગ્રેવાલ અને અન્ય એક

વિ.

દીપ ચંદ સૂદ અને અન્યો

૨૪ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૧

[ન્યાયમૂર્તિ એ.પી. મિશ્રા અને ન્યાયમૂર્તિ ઉમેશ સી. બેનર્જી]

બેદરકારી — શાળા — શાળા દ્વારા આયોજિત પ્રવાસ — શિક્ષકોની બેદરકારી — શાળાની પ્રતિનિધિક જવાબદારી — નદીના કિનારે પ્રવાસ — વિદ્યાર્થીઓને નીચાણવાળા પ્રવાહ તરફ ભટકવા દેવા અને અજાણ્યા પાણીમાં પ્રવેશવા દેવા — ડૂબી જવું — ચોંદ વિદ્યાર્થીઓનું મૃત્યુ — મૃતક બાળકોના માતા-પિતા દ્વારા રિટ પિટિશન — શાળાને પ્રતિનિધિક રીતે જવાબદાર ઠેરવવામાં આવી — મૃતક બાળકોના માતા-પિતાને વળતર — વળતરનું નિર્ધારણ — તેના સિદ્ધાંતો.

બેદરકારી — અર્થ — બેદરકારી અને અસાવધાની વચ્ચેનો તફાવત.

શિક્ષક — હવાલે સોંપાયેલા વિદ્યાર્થીઓ — વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે સંભાળ રાખવાની ફરજ.

શાળા દ્વારા નદીના કિનારે આયોજિત એક પ્રવાસમાં, ફરજ પરના શિક્ષકોની અત્યંત અને ઘોર ઉપેક્ષાના કારણે ૧૪ વિદ્યાર્થીઓના ડૂબી જવાથી મૃત્યુ થયા. મૃતક બાળકોના માતા-પિતા દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ પિટિશનમાં, વડી અદાલતે માલૂમ કલ્પું કે વિદ્યાર્થીઓ તે બે શિક્ષકોની ઘોર ઉપેક્ષાનો ભોગ બન્યા હતા, જેમને બાળકોની યોગ્ય અને પૂરતી સંભાળ રાખવા માટે તેમની સાથે મોકલવામાં આવ્યા હતા. બાળકોને કોઈ પણ ચેતવણી કે સાવચેતી વગર પાણીના જોખમી વિસ્તારમાં રમવા દેવામાં આવ્યા હતા. તેમને નીચાણવાળા પ્રવાહ તરફ ભટકવા દેવામાં આવ્યા અને અજાણ્યા પાણીમાં પ્રવેશવા દેવામાં આવ્યા. પરિણામે, પાણીની ઊંડાઈ તેમની સરેરાશ ઊંચાઈ કરતાં વધી જતાં તેઓ ડૂબી ગયા. આ બંને શિક્ષકો દોષી જણાયા અને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૪-એ હેઠળ દોષસિદ્ધ થયા. વડી અદાલતે શાળાના ચેરમેન અને વ્યવસ્થાપનને આ ઘટનામાં મૃત્યુ પામેલા ચૌદ વિદ્યાર્થીઓમાંથી પ્રત્યેકના માતા-પિતાને રૂ. ૫ લાખનું વળતર ચૂકવવાનો પણ નિર્દેશ આપ્યો.

આ અદાલતમાં અપીલમાં, શાળા વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે (i) ઘટના શાળાના પરિસરની બહાર બની હોવાથી શિક્ષકોની બેદરકારી માટે શાળાને પ્રતિનિધિક રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં; (ii) મૃતક વિદ્યાર્થીઓમાંથી પ્રત્યેકના માતા-પિતાને રૂ. પાંચ લાખની આશ્ચર્યજનક રકમ આપવાનો ચુકાદો મનસ્વી હતો અને કાયદાના સ્થાપિત સિદ્ધાંતોની સંપૂર્ણ અવહેલના કરીને આપવામાં આવ્યો હતો; (iii) વળતર નક્કી કરતી વખતે અદાલતો માત્ર લાગણીઓ અને ભાવનાઓ પર કામ કરી શકે નહીં અને વળતરના નિર્ધારણને ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતા અથવા સમર્થતા સાથે પણ સંબંધ હોવો જોઈએ.

અપીલનો નિકાલ કરતા, અદાલતે ઠેરવ્યું કે;

૧. બેદરકારી એ એક સ્વતંત્ર અપકૃત્ય (**tort**) છે અને ખાસ કરીને બાળકોના કિસ્સામાં તેના પોતાના કડક તત્વો છે. બાળકોના સંબંધમાં જવાબદારી

ક્ષતિરહિત (**absolute**) છે. માતા-પિતા તેના બાળકની શારીરિક સલામતીના સંબંધમાં સંભાળ રાખવાની ફરજ ધરાવે છે, ત્યારે શાળાના શિક્ષક પાસેથી તેના હવાલે રહેલા બાળક પ્રત્યે એવી સંભાળની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે જે એક વાજબી રીતે સાવચેત માતા-પિતા દ્વારા રાખવામાં આવતી હોય. સંભાળ રાખવાની ફરજ પરિસ્થિતિ અનુસાર બદલાય છે — રમતગમતના મેદાનમાં બાળકોનું નિરીક્ષણ કરવું એ શિક્ષકની ફરજ હશે, પરંતુ બાળકો શાળા છોડે છે ત્યારે રમતગમતના મેદાન જેટલી માત્રામાં નિરીક્ષણની જરૂર ન પડે હોય. જ્યારે એ વાત સાચી છે કે જો વિદ્યાર્થીઓને અમુક રમતોમાં ભાગ લેવા માટે શાળાના અન્ય મકાનમાં લઈ જવામાં આવે, તો તે પરિસર અન્યથા સુરક્ષિત અને સલામત છે તે જાણવું એ પૂરતી સાવચેતી ગણાશે; પરંતુ નિઃશંકાસ્પદ રીતે જો વિદ્યાર્થીઓને મનોરંજન અને તરણ માટે નદી નજીકના રમતગમતના મેદાનમાં લઈ જવામાં આવે, તો જરૂરી સંભાળની માત્રા અત્યંત ઉચ્ચ સ્તરની હોય છે અને તેમાંથી કોઈ પણ કારણોસર કોઈ પણ વિચલન થઈ શકે નહીં. પ્રચલિત કહેવતોના આધારે નદી તરણ માટે સુરક્ષિત છે તેવો માત્ર સંતોષ પૂરતું પાલન ગણાશે નહીં. વાસ્તવમાં, ખાસ કરીને સગીર બાળકો સામે રાખવાની જરૂરી સંભાળનું સ્તર પુખ્ત વયના લોકો કરતાં ઘણું ઊંચું હોય છે; બાળકોને વધુ કડક સંભાળની જરૂર હોય છે.

૨. બાળકોની સાથે જવું એ આ બંને શિક્ષકોને સોંપાયેલી ફરજ હતી અને જ્યાં સુધી આ સાથે જવાનો સમયગાળો પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી તેને રોજગારના ક્રમમાં (**in the course of employment**) જ ગણવો પડે. બે શિક્ષકોને વિદ્યાર્થીઓની સાથે જવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા: તેનું સ્પષ્ટ કારણ એ હતું કે બાળકો અન્યથા સુરક્ષિત અને સલામત રહેવા જોઈએ, અને આ બે શિક્ષકોના ઘોર બેદરકારીભર્યા કૃત્યનું પરિણામ આ કમનસીબ દુર્ઘટનામાં આવ્યું છે. તેથી એવું કહેવાનો કોઈ અર્થ નથી કે શિક્ષકો પોતાની મરજી મુજબ મોજમજા કરી રહ્યા હતા અને શાળાએ આ બાબતમાં શક્ય તેટલું બધું કર્યું હતું — જ્યાં સુધી શાળા સત્તાવાળાઓનો સંબંધ છે, બાળકોની સલામતી મુખ્ય ચિંતા હતી અને પ્રવાસ પછી બાળકો સુરક્ષિત અને સલામત રીતે

શાળાએ પાછા ન ફરે ત્યાં સુધી રોજગારનો ક્રમ ચાલુ રહ્યો, અને પરિણામે શાળાની જવાબદારી પણ ચાલુ રહી.

૩. શિસ્ત અને સલામતીનો એક સાદો નિયમ પણ શિક્ષકોને માત્ર તે નદી પર ન જવા માટે જ નહીં પરંતુ નદીની આસપાસ ક્યાંય પણ ન જવા માટે પ્રેરિત કરત. બાળકો એ બાળકો છે — મોજમજા અને મસ્તી તેમનામાં વણાયેલી હોય છે. જોકે, તેમની સાથે જવા માટે પ્રતિનિયુક્ત કરાયેલા શિક્ષકો વાજબી રીતે સાવચેત હોવા જોઈતા હતા કારણ કે તેમને વિદ્યાર્થીઓની સલામતી સોંપવામાં આવી હતી. આ સોંપણીએ તેમનામાં ફરજની ભાવના જગાડવી જોઈતી હતી જેણે તેમને આ રીતે વર્તવાને બદલે જવાબદારીપૂર્વક વર્તવા પ્રેર્યા હોત. પ્રસ્તુત તથ્યોમાં શાળાની જવાબદારી કોઈ પણ કારણોસર ઘટાડી શકાય નહીં, કારણ કે દુર્ઘટના સમયે શિક્ષકો શાળાના રોજગારના ક્રમમાં હતા.

૪. સામાન્ય વ્યવહારમાં બેદરકારીનો અર્થ વાજબી વિચારશીલ વ્યક્તિ પાસેથી અપેક્ષિત યોગ્ય સંભાળ રાખવામાં નિષ્ફળતા થાય છે. તે ફરજનો ભંગ છે અને કાયદામાં બેદરકારીનો વ્યાપ અસાવધાનીથી લઈને અન્યોની સલામતી પ્રત્યેની શરમજનક અવહેલના સુધીનો છે. મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં તે બિનધ્યાન કે અસાવધાનીને કારણે થાય છે, જેના દ્વારા બેદરકાર પક્ષકાર પોતાના કૃત્યથી આવનારા પરિણામોથી અજાણ હોય છે. જોકે ક્યારેક 'અસાવધાની' શબ્દ બેદરકારીના પર્યાય તરીકે વપરાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં બેદરકારી મનની એવી સ્થિતિ દર્શાવે છે જે માત્ર અસાવધાની કરતાં વધુ ગંભીર સ્વરૂપની હોય છે. આમ આ બંને અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચે તફાવત અસ્તિત્વ ધરાવે છે — જ્યાં અસાવધાની એ બેદરકારીનું હળવું સ્વરૂપ છે, ત્યાં બેદરકારી પોતે મનની એવી સ્થિતિ દર્શાવે છે જ્યાં ફરજ પ્રત્યે કે જે સંભાળ અને ધ્યાન આપવું જોઈતું હતું તેના પ્રત્યે કોઈ આદર હોતો નથી.

૫. ૩. ૫ લાખનું વળતર આપવાનો ચુકાદો લાગણીઓ, ભાવનાઓ કે ઘટના પ્રત્યે વડી અદાલતના સંતાપનું પરિણામ ગણાવી શકાય નહીં. વડી અદાલતે વિદ્યાર્થીઓના સામાજિક સ્તર અંગેની એકંદર પરિસ્થિતિ પર સ્પષ્ટપણે વિચાર

કર્ચો હતો. આ શાળા હાલમાં દેશની સમૃદ્ધ શાળાઓમાંની એક છે અને તેની ફીનું માળખું તથા અન્ય ખર્ચ એટલા ઊંચા છે કે ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગના સ્તરે પણ શાળામાં પ્રવેશ મેળવવાનું વિચારવું લગભગ અશક્ય છે. આમ તથ્યાત્મક પરિસ્થિતિમાં રૂ. ૫ લાખનું વળતર આપવાનું કોઈ પણ રીતે વધુ પડતું કહી શકાય નહીં. શાળા આજે દેશની સૌથી સમૃદ્ધ શાળાઓમાંની એક તરીકે ઊભરી આવી છે; તેથી ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતા આ બાબતમાં મુદ્દો બની શકતી નથી અને તેના આધારે અદાલત આ અંગે વધુ વિગતવાર ચર્ચા કરવા ઈચ્છતી નથી.

૬. નુકસાનીનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે, તમામ સુસંગત સામગ્રી અદાલત સમક્ષ મૂકવી જોઈએ અને મૂકવી જ જોઈએ જેથી અદાલત કમનસીબ મૃત્યુના કારણે થયેલા નાણાકીય લાભના નુકસાન અંગે કોઈ નિષ્કર્ષ પર આવી શકે. જોકે ગાણિતિક ચોક્કસાઈની જરૂર નથી પરંતુ નુકસાનીનો દાવો કરતા રેકૉર્ડ પરથી એક મોટો અંદાજ મેળવી શકાય છે કારણ કે કોઈ પણ સામગ્રીરૂપ પુરાવા વિના નુકસાની આપી શકાય નહીં; જ્યાં એક પક્ષકારને વળતર આપવાનું હોય છે, ત્યાં બીજા પક્ષકારે વળતર ચૂકવવાનું હોય છે અને તેથી તે માટે હંમેશા અમુક સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ. આ વળતરની કોઈ કાલ્પનિક બાબત નથી પરંતુ નાણાકીય લાભોના નુકસાનની વ્યાજબી અપેક્ષા પર આધારિત છે.

૭. કાયદાકીય ચુકાદાઓ કાયદાના સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં નિઃશંકપણે અમુક સુસંગતતા ધરાવે છે, પરંતુ મૂલ્યાંકનની માત્રા કાયદાકીય ચુકાદાઓ કરતાં અદાલત સમક્ષના બાબતના તથ્યોની પરિસ્થિતિ પર આધારિત છે. માત્રાના સંબંધમાં કોઈ પણ નિર્ણય પોતાનામાં બાધ્યકારી નહીં ગણી શકાય નહીં, કારણ કે પ્રત્યેક કેસનો તેના પોતાના વિશિષ્ટ તથ્યો પર નિકાલ કરવાનો હોય છે અને આમ વળતરનું મૂલ્યાંકન પણ તેના આધારે જ કરવાનું હોય છે, જોકે તે એક માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરી શકે છે; સમાજમાં સ્થાન, નાણાકીય સ્થિતિ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ જુદી જુદી હોય છે અને તેથી મૂલ્યાંકન પણ જુદું જુદું રહેશે. સમગ્ર મુદ્દાનો નિર્ણય સંબંધિત બાબતની તથ્ય-પરિસ્થિતિના આધારે કરવાનો હોય છે, જોકે ગાણિતિક ચોક્કસાઈ પર નહીં.

૮. ન્યાયાલયો સમાજ માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને નાગરિકોની સામાજિક આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવાની તેમની ફરજ છે કારણ કે ન્યાયાલયોએ લોકોની જરૂરિયાતો પ્રત્યે પણ પ્રતિસાદ આપવો જોઈએ. વર્તમાનમાં ન્યાયિક અભિગમ જૂની કઠોર વિભાવના અને પરંપરાગત વિધિશાસ્ત્રીય પ્રણાલીમાંથી બદલાયો છે — લોકો પર પડેલી અસરને ખૂબ ગંભીરતાથી ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે અને ન્યાયિક ચિંતા હવે નુકસાની આપવાની દીવાની અદાલતોની ફરજના જૂના રૂઢિચુસ્ત સિદ્ધાંતનો આશરો લેવાને બદલે જરૂરિયાત સમયે વ્યક્તિને ઝડપી રાહત પૂરી પાડવાના ધોરણ પર આધારિત છે. જો ન્યાયાલય સમાજની જરૂરિયાતો પ્રત્યે પ્રતિસાદ ન આપી શકે તો તે તેની અસરકારકતા ગુમાવશે — તકનીકી બાબતો ઘણી હોઈ શકે છે પરંતુ ન્યાય-લક્ષી અભિગમ આવી તકનીકી બાબતોના આધારે અવરોધાવો જોઈએ નહીં કારણ કે તકનીકી બાબતો ન્યાયના માર્ગ કરતાં વધુ મહત્વપૂર્ણ હોઈ શકે નહીં અને હોવી પણ ન જોઈએ.

દીવાની અપીલી હકૂમત: સિવિલ અપીલ નં. ૯૭૩૮/૧૯૯૬.

સી.ડબ્લ્યુ.પી. નં. ૧૦૪૯/૧૯૯૫ માં હિમાચલ પ્રદેશ વડી અદાલતના તારીખ ૦૪.૦૩.૧૯૯૬ ના ચુકાદા અને હુકમમાંથી.

અપીલકર્તાઓ વતી શ્રીમતી એસ. બગ્ગા માટે વિજય બહુકુલા, એસ. બગ્ગા અને સીરાજ બગ્ગા.

સામાવાળાઓ વતી પી.પી. મલ્હોત્રા, અનીશ કુમાર ગુપ્તા અને શિરીષ કુમાર મિશ્રા.

અદાલતનો ચુકાદો ન્યાયમૂર્તિ બેનર્જી દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યો:

ચૌદ નાના બાળકોને લગતી એક ખૂબ જ દુઃખદ વાર્તા, જેના પરિણામે તે તમામનું અકાળે અને કમનસીબ મૃત્યુ થયું, તે વિચારાધીન અપીલનો વિષય છે: દુઃખદ વાર્તા એ કારણસર કે નાના બાળકોની માત્ર એક મોજમજા ફરજ પરના શિક્ષકોની અત્યંત અને ઘોર ઉપેક્ષાના પરિણામે ઘાતક બની ગઈ.

તથ્યાત્મક પાસાઓનો સંદર્ભ લેતા, એવું જણાય છે કે ૨૮.૦૫.૧૯૯૫ ના રોજ, ડેલહાઉસી પબ્લિક સ્કૂલ, બદહાણી, પઠાણકોટના જથા, પમા અને કઢા ધોરણના ૫૯ છોકરાઓ અને ૧૮ છોકરીઓ (કુલ ૭૭) વિદ્યાર્થીઓને વ્યાસ નદીના કિનારે તાંડાપટનઈંદોરા ખાતે પ્રવાસ માટે લાવવામાં આવ્યા હતા. શાળાના હેડ માસ્ટરે વિદ્યાર્થીઓની સાથે જવા અને તેમની યોગ્ય તથા પૂરતી સંભાળ રાખવા માટે શાળાના શિક્ષકો એવા એક શ્રી સુરેન્દર પાલ સિંહ અને બીજા શ્રી કે. શનમુગમને પ્રતિનિયુક્ત કર્યા હતા. આકસ્મિક રીતે, પ્રવાસ માટે પસંદ કરવામાં આવેલું સ્થળ એ જ હતું જ્યાં ૭ મે, ૧૯૯૫ ના રોજ શાળાનો અગાઉનો પ્રવાસ યોજાયો હતો.

પ્રસ્તુત તથ્યો પરથી જણાય છે કે સંબંધિત શાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં, જૂથોમાં તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટે સામાન્ય પ્રવાસનો સમાવેશ થાય છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અગાઉથી પ્રવાસમાં જઈ ચૂક્યા હતા અને આ ૭૭ વિદ્યાર્થીઓને તે જૂથ માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા જે ૨૮ મે, ૧૯૯૫ ના રોજ નિર્ધારિત હતું. શાળા સત્તાવાળાઓનું એવું કથન રહ્યું છે કે એક સાચી શૈક્ષણિક સંસ્થામાં, વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવા માટે અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે અને તેથી બહાર જવું/પ્રવાસ એ શાળામાં એક નિયમિત બાબત રહી

છે: જ્યારે રાત્રિ રોકાણનું આયોજન હોય, તો વાલીઓની સંમતિ વિના શાળા વ્યવસ્થાપન સંબંધિત વિદ્યાર્થીને તેમાં ભાગ લેવાની મંજૂરી આપશે નહીં, જોકે દિવસ દરમિયાન બહાર જવા કે પ્રવાસમાં આવી કોઈ જરૂરિયાત હોતી નથી.

તથ્યો વધુમાં દર્શાવે છે કે શાળાના વ્યવસ્થાપને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિદ્યાર્થીઓ માટે ૭ મે, ૧૯૯૫ ના રોજ પ્રવાસનું આયોજન કર્યું હતું અને વ્યાસ નદીના કિનારે તે જ સ્થળ પસંદ કર્યું હતું જે ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશામાં વહે છે અને તેની પહોળાઈ લગભગ ૨૦૦ ફૂટ છે. કમનસીબ દિવસે, જોકે (૨૮ મે, ૧૯૯૫) પ્રવાસની ટુકડીમાં વિદ્યાર્થીઓની સાથે પાંચ શિક્ષકો, બે મેસ બોયઝ, એક સપ્લાયર અને બસનો ડ્રાઇવર બે યુરોપિયન મિશ્રિત મહિલાઓ (જીએપી વિદ્યાર્થીઓ) સાથે હતા. રેકૉર્ડ દર્શાવે છે કે બપોરના ભોજન પછીના સમયગાળામાં, ચૌદ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકો શનમુગમ અને એસ.પી. સિંહ સાથે આશરે ૧૪ વિદ્યાર્થીઓ સાથે નદીમાં ખાસ્સા અંતર સુધી નીચે ગયા અને શિક્ષકોને અચાનક આશરે ૬-૮ ફૂટ ઊંડો 'દિબ્બર' (ઊંડો ખાડો) મળી આવ્યો જેના કારણે શિક્ષકો પોતે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ખૂબ મોટા જોખમમાં મુકાઈ ગયા — જ્યાં શિક્ષકો પોતાની જાતને બચાવી શક્યા — ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોની ઘોર ઉપેક્ષાનો ભોગ બન્યા — બાળકોને પાણીના જોખમી વિસ્તારમાં કોઈ પણ સાવચેતી કે ચેતવણી આપ્યા વિના રમવા દેવામાં આવ્યા, જેના પરિણામે આ કમનસીબ ચૌદ બાળકો ડૂબી ગયા — જે શાળાની આ સોશિયલ/અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓનો એક ખૂબ જ કમનસીબ અને દુઃખદ અંત હતો.

વધુ તથ્યાત્મક રેકૉર્ડ પરથી જણાય છે કે હિમાચલ પ્રદેશ સરકારે કમિશન ઓફ ઇન્કવાયરી એક્ટ, ૧૯૫૨ હેઠળ જિલ્લા અને સત્રો ન્યાયાધીશ, કાંગડા દ્વારા ન્યાયિક તપાસનો આદેશ આપ્યો હતો અને પંજાબ રાજ્યએ પણ સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ, પઠાણકોટ દ્વારા તપાસનો આદેશ આપ્યો હતો પરંતુ કંઈ બહાર આવ્યું નહીં, જેના કારણે કમનસીબ બાળકોના માતા-પિતા એવા ખાનગી સામાવાળાઓએ ૧૪ જુલાઈ, ૧૯૯૫ ના રોજ વડી અદાલતમાં અરજદાર નં. ૧ અને ૨ અને પ્રત્યર્થિ નં. ૧૪-૧૬ સામે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ એક રિટ પિટિશન દાખલ કરી હતી. જેમાં સી.બી.આઈ. દ્વારા આ ટ્રેજેડીના કારણો શોધવા, તે માટે જવાબદારી નક્કી કરવા અને દોષિતોને સજા કરવા માટેની તપાસની રાહત માંગવામાં આવી હતી, સાથે જ શાળાના સત્તાવાળાઓ પાસેથી યોગ્ય વળતરની પ્રાર્થના પણ કરવામાં આવી હતી. ૨ ઓગસ્ટ, ૧૯૯૫ ના રોજ વડી અદાલતે સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન દ્વારા તપાસ કરવાનો આદેશ આપ્યો અને સી.બી.આઈએ બાળકોના ડૂબી જવાની કમનસીબ ઘટના અંગે વિવિધ સાક્ષીઓની પરીક્ષા કર્યા પછી અહેવાલના ફક્ત ૪૧ માં નીચે મુજબ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો:

"૪૧. પૂર્ણ થયેલી તપાસથી એ સ્થાપિત થયું છે કે ૧૪ વિદ્યાર્થીઓનું ડૂબી જવાથી થયેલું મૃત્યુ બેદરકારીભર્યા અને અસાવધ કૃત્યોને કારણે થયું હતું, જેમાં પ્રથમ તો વિદ્યાર્થીઓને આશરે ૧૧૦૦ ફૂટ નીચે વહેતા પ્રવાહ તરફ ભટકવા દેવાયા અને અજાણ્યા પાણીમાં પ્રવેશવા દેવાયા અને બીજું, શ્રી સુરેન્દર પાલ સિંહ દ્વારા પ્રત્યક્ષ ઉશ્કેરણીને કારણે, જેનાથી વિદ્યાર્થીઓએ તેમને પકડવાના અને ત્યારબાદ પશ્ચિમ નદી કિનારે નીચે તરફ ઝાડીઓ તરફ દોડવાના પ્રયાસમાં, 'દિબ્બર'ના

પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો અને પાણીની ઊંડાઈ તેમની સરેરાશ ઊંચાઈ કરતાં વધી જતાં તેઓ ડૂબી ગયા. આથી તપાસે એસ/શ્રી એસ.પી. સિંહ, શારીરિક શિક્ષણ નિયામક, ડેલહાઉસી પબ્લિક સ્કૂલ અને શ્રી કે. શનમુગમ, શિક્ષક, ડેલહાઉસી પબ્લિક સ્કૂલ, બદહાણી દ્વારા ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૪-એ હેઠળ ગુનો આચરવામાં આવ્યો હોવાનું પ્રથમ દર્શનીય રીતે સ્થાપિત કર્યું છે."

જોકે, રિટ પિટિશન ૦૪ માર્ચ, ૧૯૯૬ ના રોજ વડી અદાલત સમક્ષ આખરી નિકાલ માટે આવી હતી જેમાં રિટ પિટિશન ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવી હતી અને એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો કે શાળાના ચેરમેન અને વ્યવસ્થાપને આ ઘટનામાં મૃત્યુ પામેલા ચૌદ વિદ્યાર્થીઓમાંથી પ્રત્યેકના માતા-પિતાને રૂ. ૫ લાખનું વળતર અને ડૂબવાની ઘટનાને કારણે પીડાયેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી પ્રત્યેકના માતા-પિતાને રૂ. ૩૦,૦૦૦ ની રકમ બે મહિનાની અંદર ૨૮ મે, ૧૯૯૫ થી વાર્ષિક ૧૨% ના દરે વ્યાજ સાથે વડી અદાલતની રજિસ્ટ્રીમાં જમા કરાવીને ચૂકવવી. તેથી આ અદાલત સમક્ષ સ્પેશયલ લીવ પીટીશન દાખલ કરવામાં આવી અને ત્યારબાદ અરજદારની જવાબદારી ચૂકવવા માટે રૂ. ૭ લાખની રકમ જમા કરાવવાના હુકમ સાથે લીવ મંજૂર કરવામાં આવી, જો અદાલત દ્વારા આખરી રીતે તેને બહાલ રાખવામાં આવે તો અદાલતના હુકમો અનુસાર તેની વહેંચણી કરવામાં આવે. આકસ્મિક રીતે, અરજદારને રૂ. ૭ લાખની રકમ જમા કરાવવાની જરૂરિયાતવાળા હુકમનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે. આ તથ્યાત્મક પૃષ્ઠભૂમિ પર, અપીલના સમર્થનમાં વિદ્વાન વરિષ્ઠ એડવોકેટ શ્રી બહુકુણાએ અદાલત સમક્ષ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું કે જે ઘટના બની છે તે

બનવી જોઈતી નહોતી. સી.બી.આઈ. ના અહેવાલ પર મજબૂત આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો જેમાં શાળાના વ્યવસ્થાપનની કોઈ પણ જવાબદારીને સંપૂર્ણપણે મુક્ત કરવામાં આવી છે, જોકે શાળાના શિક્ષકો પર વ્યક્તિગત રીતે જવાબદારી નક્કી કરવામાં આવી છે. શ્રી બહુકુલાએ તેમની સામાન્ય વાકછટા સાથે આ ઘટના માટે તેમનું ઊંડું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું અને સુનાવણીના પ્રથમ દિવસે જ રજૂઆત કરી કે આ બાબતમાં કોઈ પણ સૂચના હોવા છતાં, રૂ. ૨ લાખની રકમને વાજબી આંકડો ગણાવી શકાય અને તેમના અસીલો તે ચૂકવવા માટે તૈયાર હોવા જોઈએ — આ નિઃશંકપણે એક સારો સંકેત છે, પરંતુ આ બાબતમાં અત્રેના સામાવાળાઓ વતી ઉપસ્થિત વિદ્વાન પરિષ્ઠ એડવોકેટ શ્રી મલ્હોત્રા તરફથી સંમતિ મળતી ન હોવાથી, અમે તેના પર કોઈ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાનું ટાળીએ છીએ. ગમે તે હોય, શ્રી બહુકુલાએ દલીલ કરી હતી કે વડી અદાલત દ્વારા કોઈ પણ આધાર વગર રૂ. ૫ લાખનો આશ્ચર્યજનક આંકડો નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો.

જોકે, એ વાતનો સ્વીકાર કરતા કે વળતરની કોઈ પણ રકમ પ્રસ્તુત તથ્યોમાં માતા-પિતાની ફરિયાદોનું નિવારણ કરી શકતી નથી, એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે ન્યાયાલયો પણ માત્ર લાગણીઓ અને ભાવનાઓ પર કામ કરી શકે નહીં: વળતર ચૂકવવા અંગેના હુકમનો પાયો તથ્યના કોઈ નિષ્કર્ષ પર હોવો જોઈએ, જેના અભાવે હુકમ સંપૂર્ણપણે અસંગત બની જાય છે. એ દર્શાવવા માટે કે ગુકસાનીના મૂલ્યાંકનને ભાવના અને સંતાપ પર આધારિત રાખવાને બદલે તેનો યોગ્ય આધાર હોવો જોઈએ અને તે વાસ્તવિક રીતે વ્યવહારુ હોવું

જોઈએ તે દર્શાવવા માટે સંખ્યાબંધ ચુકાદાઓ ટાંકવામાં આવ્યા છે. શ્રી બહુકુલાએ રજૂઆત કરી હતી કે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશોનો સંતાપ સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય તેવો છે પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ. ૫ લાખની આશ્ચર્યજનક રકમનું વળતર આપવામાં આવે જેના કારણે શાળા પર એક કરોડથી વધુની જવાબદારી આવી પડે. શ્રી બહુકુલાએ દલીલ કરી હતી કે વળતરના મૂલ્યાંકનને ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતા કે સમર્થતા સાથે પણ સંબંધ હોવો જોઈએ. ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતા, એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે, કોઈ કમનસીબ ઘટના બને તે સંજોગોમાં વળતરની માત્રા નક્કી કરવા માટે એક જરૂરી માપદંડ છે અને આ જ બાબત પર અહેવાલના ફક્ત ૪૧ નો આશરો લેવામાં આવ્યો છે. શિક્ષકોને બેદરકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે અને શાળાના વર્તન વિશે એક પણ શબ્દ કહેવામાં આવ્યો નથી અને તેથી શાળા પર જવાબદારી લાદવી એ કોઈ પણ સંજોગોમાં વડી અદાલતનો સંપૂર્ણ અવિચારી વિવેકાધિકાર છે. એ વાત સાચી છે કે, અને જેમ અગાઉ નોંધ્યું છે તેમ, સીબીઆઈના નિષ્કર્ષે આખી જવાબદારી આ બે શિક્ષકો પર નક્કી કરી હતી અને તે કારણે ફોજદારી કાર્યવાહી શરૂ કરવામાં આવી છે અને આરોપી વ્યક્તિઓ વાસ્તવમાં ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૪-એ હેઠળ દોષસિદ્ધ પણ થયા છે, પરંતુ આવા નિષ્કર્ષની અસર શું છે: એ કહેવાની જરૂર નથી કે સીબીઆઈની તપાસ અપકૃત્યકર્તા કે સંયુક્ત અપકૃત્યકર્તાઓની જવાબદારીની માત્રાના મૂલ્યાંકન અંગે ન હતી અને તેથી અહેવાલ પોતે જ શાળા સત્તાવાળાઓને નાણાકીય જવાબદારી નક્કી કરવાના મામલે કોઈ મદદરૂપ થશે નહીં.

આકસ્મિક રીતે, આ અદાલતે સી.કે. સુબ્રમણિયા અચ્ચર અને અન્ય વિ. ટી. કુન્હીકુન્દન નાયર અને છ અન્ય, [૧૯૬૯] ૩ એસ.સી.સી. ૬૪ માં ઘાતક અકસ્માતોની બાબત સાથે કામ કરતી વખતે વળતરના મૂલ્યાંકનના હેતુ માટે અમુક સુસંગત માર્ગદર્શિકા આપી હતી. આ બાબતે અહેવાલનો ફક્ત ૧૩ સુસંગત રહેશે અને તે નીચે મુજબ છે:

"૧૩. નિર્ણય માટે ઉપસ્થિત મુદ્દા પરના કાયદાનો સારાંશ આ રીતે આપી શકાય: ગેરકાયદેસર મૃત્યુ માટે અધિનિયમની કલમ ૧-એ હેઠળ ફરજિયાત ગુકસાની લાભાર્થીઓને થયેલા નાણાકીય ગુકસાન સુધી જ કડક રીતે મર્યાદિત હોવી જોઈએ અને કલમ ૨ હેઠળ, ગુકસાનીનું પ્રમાણ મિલકતને થયેલું આર્થિક ગુકસાન છે. માનવ જીવનના મૂલ્યને માપવા માટે કોઈ ચોક્કસ એકસમાન નિયમ હોઈ શકે નહીં અને ગુકસાનીનું પ્રમાણ ચોક્કસ ગાણિતિક ગણતરીઓ દ્વારા મેળવી શકાતું નથી પરંતુ વસૂલ કરવા યોગ્ય રકમ પ્રત્યેક કેસના વિશિષ્ટ તથ્યો અને સંજોગો પર આધારિત છે. મૃતકની અથવા લાભાર્થીઓની આયુષ્યની અપેક્ષા, જે પણ ટૂંકી હોય, તે એક મહત્વપૂર્ણ પરિબલ છે. નિયુક્ત લાભાર્થીઓ માટે મૃતકના જીવનનું મૂલ્ય બનાવતા તત્વો પ્રત્યેક કેસ માટે અનિવાર્યપણે વ્યક્તિગત હોવાથી, બાબતોના ખૂબ જ સ્વરૂપમાં, માનવ જીવનના મૂલ્યને માપવા માટે કોઈ ચોક્કસ કે એકસમાન નિયમ હોઈ શકે નહીં. ગુકસાનીનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે, અદાલતે અટકળો કે કલ્પના પર આધારિત તમામ બાબતોને બાકાત રાખવી જોઈએ જોકે અમુક અંશે અંદાજ અનિવાર્ય છે. સામાન્ય નિયમ તરીકે માતા-પિતા મૃતક સગીર બાળકની સંભવિત સેવાઓનું વર્તમાન રોકડ મૂલ્ય મેળવવા માટે હકદાર છે. આ ઉપરાંત તેઓ બાળક પુખ્ત વયનું થાય તે પછી વ્યાજબી રીતે અપેક્ષિત નાણાકીય લાભોના ગુકસાન માટે વળતર

મેળવી શકે છે. ગુકસાની નક્કી કરવાના મામલે, જો નીચલી અદાલતોએ તમામ સુસંગત તથ્યોને ધ્યાનમાં લીધા હોય, તો અપીલી અદાલતે નીચલી અદાલતો દ્વારા પહોંચેલા નિષ્કર્ષોમાં દખલ કરવામાં ધીરજ રાખવી જોઈએ." (ભારપૂર્વક ઉમેરેલ)

ઉપર મુજબના અવલોકનો, નિઃશંકપણે ગુકસાનીના મૂલ્યાંકન માટે મૂળભૂત માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે પરંતુ એક બાબત નોંધવી જોઈએ કે વળતર કે ગુકસાની આશ્વાસન (solatium) તરીકે આપી શકાય નહીં પરંતુ નાણાકીય લાભોના ગુકસાનના સંદર્ભમાં તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું હોય છે. છેલ્લે નોંધાયેલા નિર્ણય [(૧૯૬૯) ૩ એસ.સી.સી. ૬૪] માં આ અદાલતે અંગ્રેજી અદાલતોના બે જૂના નિર્ણયો પર મજબૂત આધાર રાખ્યો હતો, એટલે કે: ફ્રેન્કલિન વિ. ધ સાઉથ ઈસ્ટ રેલવે કંપની (૧૫૭ ઇંગ્લિશ રિપોર્ટ્સ ૩ એચ અને એન, પૃષ્ઠ ૪૪૮) જેમાં પોલોક, સી.બી. એ જણાવ્યું હતું:

"અમે એવું નથી કહેતા કે વાસ્તવિક લાભ પ્રાપ્ત થયો હોવો જરૂરી હતો, એક વાજબી અપેક્ષા પૂરતી છે અને આવી વાજબી અપેક્ષા સારી રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતી હોઈ શકે છે, જોકે પિતાને જરૂરિયાત ન હોવાથી, પુત્રએ તેના માટે ક્યારેય કંઈ કર્યું ન હતું. બીજી બાજુ જ્યુરીએ ચોક્કસપણે આ બાબતમાં અટકળ કરવી જોઈએ નહીં, પરંતુ ખાતરી કરવી જોઈએ કે સંવેદનશીલ અને નોંધપાત્ર નાણાકીય લાભનું ગુકસાન થયું છે, જે જીવન ચાલુ રહેવાથી વાજબી રીતે અપેક્ષિત હોઈ શકત."

બીજો નિર્ણય ટાફ વેલ રેલવે કંપની વિ. જેનકિન્સ, (૧૯૧૩) એસી ૧ ના કેસને લગતો છે જેમાં એટકિન્સન, ન્યાયમૂર્તિએ કાયદો નીચે મુજબ જણાવ્યો હતો:

"મને લાગે છે કે સત્તા દ્વારા એ સારી રીતે સ્થાપિત થયું છે કે દાવો કરનાર વ્યક્તિ દ્વારા નાણાકીય લાભની વાજબી અપેક્ષા રાખવામાં આવે તે જ જરૂરી છે. એ વાત તદ્દન સાચી છે કે આ અપેક્ષાનું અસ્તિત્વ એ તથ્યનું અનુમાન છે; ત્યાં એક તથ્યનો આધાર હોવો જોઈએ જેમાંથી અનુમાન વાજબી રીતે દોરી શકાય; પરંતુ હું એ પ્રસ્તાવના પ્રત્યે મારો સખત અનાદર વ્યક્ત કરવા માંગુ છું કે જેના વિના અનુમાન દોરી શકાતું નથી તેવા બે તથ્યો જરૂરી છે, પહેલું કે મૃતકે (મૃતકાળમાં) પૈસા કમાયા હતા, અને બીજું કે તેણે વાદીના નિર્વાહમાં યોગદાન આપ્યું હતું. આ, નિઃશંકપણે, મહત્વપૂર્ણ પુરાવાઓ છે, પરંતુ તે માત્ર પુરાવાના ટુકડાઓ છે; અને મને લાગે છે કે જરૂરી અનુમાન તેમના સિવાયના અને અલગ સંજોગોમાંથી દોરી શકાય છે."

એ રેકૉર્ડ પર મૂકવામાં આવે કે નુકસાનીનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે, તમામ સુસંગત સામગ્રી અદાલત સમક્ષ મૂકવી જોઈએ અને મૂકવી જ જોઈએ જેથી અદાલત કમનસીબ મૃત્યુના કારણે થયેલા નાણાકીય લાભના નુકસાન અંગે કોઈ નિષ્કર્ષ પર આવી શકે. જોકે ગાણિતિક ચોકસાઈની જરૂર નથી પરંતુ નુકસાનીનો દાવો કરતા રેકૉર્ડ પરથી એક મોટો અંદાજ મેળવી શકાય છે કારણ કે કોઈ પણ સામગ્રીરૂપ પુરાવા વિના નુકસાની આપી શકાય નહીં: જ્યાં એક પક્ષકારને વળતર આપવાનું હોય છે, ત્યાં બીજા પક્ષકારે વળતર ચૂકવવાનું હોય છે અને તેથી તે માટે હંમેશા અમુક સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ. આ વળતરની કોઈ

કાલ્પનિક બાબત નથી પરંતુ નાણાકીય લાભોના ગુકસાનની વ્યાજબી અપેક્ષા પર આધારિત છે. ગ્રાન્ડ ટ્રંક રેલવે કંપની ઓફ કેનેડા વિ. જેનિંગ્સ, (૧૩ અપીલ કેસીસ ૮૦૦) માં આ સ્વીકૃત સિદ્ધાંત પુનરાવર્તિત થયો છે:

"ગુકસાનીનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે, ગુકસાનીમાં ઘટાડો કરવા માટે કાયદેસર રીતે રજૂ કરી શકાય તેવા તમામ સંજોગો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. તે માત્ર અટકળનો વિષય નથી કે અનુકંપાભર્યા વલણનું પરિણામ નથી."

ઉપર નોંધ્યા મુજબ, નાના બાળકોના કમનસીબ મૃત્યુના સંબંધમાં ૫૦,૦૦૦ થી એક લાખ વચ્ચેના વળતરની માત્રા અંગેના સંખ્યાબંધ નિર્ણયો આ અદાલત સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યા હતા. અમે એ નોંધવું યોગ્ય માનીએ છીએ કે ન્યાયિક નઝીરો કાયદાના સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં નિઃશંકપણે અમુક સુસંગતતા ધરાવે છે, પરંતુ મૂલ્યાંકનની માત્રા ન્યાયિક નઝીરો કરતાં અદાલત સમક્ષના બાબતના તથ્ય-પરિસ્થિતિ પર આધારિત છે. માત્રાના સંબંધમાં કોઈ પણ નિર્ણય પોતાનામાં બાધ્યકારી નઝીર ગણી શકાય નહીં, કારણ કે પ્રત્યેક કેસનો તેના પોતાના વિશિષ્ટ તથ્યો પર નિકાલ કરવાનો હોય છે અને આમ વળતરનું મૂલ્યાંકન પણ તેના આધારે જ કરવાનું હોય છે, જોકે તે એક માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરી શકે છે: સમાજમાં સ્થાન, નાણાકીય સ્થિતિ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ જુદી જુદી હોય છે અને તેથી મૂલ્યાંકન પણ જુદું જુદું રહેશે. સમગ્ર મુદ્દાનો નિર્ણય સંબંધિત બાબતની તથ્ય-પરિસ્થિતિના આધારે કરવાનો હોય છે, જોકે ગાણિતિક ચોકસાઈ પર નહીં.

બેદરકારીના મુદ્દા પર, સીબીઆઈ અહેવાલ અને ફોજદારી અદાલતના ત્યારબાદના નિર્ણયે વિદ્યાર્થીઓની સાથે આવેલા શિક્ષકો પર જવાબદારી નક્કી કરી છે — પરંતુ આવા નિષ્કર્ષની અસર શું છે? નોંધપાત્ર રીતે, શાળા સત્તાવાળાઓએ કોઈ પણ રીતે જવાબદાર નહીં હોવાનો દાવો કર્યો હોવા છતાં, સ્પષ્ટ શબ્દોમાં શિક્ષકો અને તેમની ઘોર બેદરકારીને દોષી ઠેરવી છે, જેના પરિણામે આવી ટ્રેજેડી થઈ.

સામાન્ય વ્યવહારમાં બેદરકારીનો અર્થ 'એક વાજબી વિચારશીલ વ્યક્તિ પાસેથી અપેક્ષિત યોગ્ય સંભાળ રાખવામાં નિષ્ફળતા' થાય છે. તે ફરજનો ભંગ છે અને કાયદામાં બેદરકારીનો વ્યાપ અસાવધાનીથી લઈને અન્યોની સલામતી પ્રત્યેની શરમજનક અવહેલના સુધીનો છે. મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં, તે બિનધ્યાન કે અસાવધાનીને કારણે થાય છે, જેના દ્વારા બેદરકાર પક્ષકાર પોતાના કૃત્યથી આવનારા પરિણામોથી અજાણ હોય છે. આમ બેદરકારી એ ફરજનો ભંગ અથવા કંઈક કરવામાં યોગ્ય સંભાળનો અભાવ છે, ટૂંકમાં, તે ધ્યાનનો અભાવ છે અને એવું કંઈક કરવું છે જે એક વિચારશીલ અને વાજબી માણસ ન કરે (જુઓ બ્લેક્સ લો ડિક્શનરી). જોકે ક્યારેક, 'અસાવધાની' શબ્દ બેદરકારીના પર્યાય તરીકે વપરાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં બેદરકારી મનની એવી સ્થિતિ દર્શાવે છે જે માત્ર અસાવધાની કરતાં વધુ ગંભીર સ્વરૂપની હોય છે. આમ આ બંને અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચે તફાવત અસ્તિત્વ ધરાવે છે — જ્યાં અસાવધાની એ બેદરકારીનું હળવું સ્વરૂપ છે, ત્યાં 'બેદરકારી' પોતે મનની એવી સ્થિતિ દર્શાવે છે જ્યાં ફરજ પ્રત્યે કે જે સંભાળ અને ધ્યાન આપવું જોઈતું હતું

તેના પ્રત્યે કોઈ આદર હોતો નથી. કલાર્ક અને લિન્ડસેલ ઓન ટોર્સ (૧૮મી આપૃત્તિ) માં બેદરકારીના અપકૃત્યની ચાર વિવિધ જરૂરિયાતો દર્શાવવામાં આવી છે અને તે નીચે મુજબ છે:

(૧) કાયદામાં સંભાળ રાખવાની ફરજની પરિસ્થિતિનું અસ્તિત્વ, એટલે કે જેમાં કાયદો અસાવધાની પર જવાબદારી લાદે છે. કાયદા દ્વારા એ સ્વીકારવું જરૂરી છે કે દાવો કરનાર જે વર્ગથી સંબંધ ધરાવે છે તે વર્ગના વ્યક્તિ પર પ્રતિવાદી જે વર્ગથી સંબંધ ધરાવે છે તે વર્ગ દ્વારા થયેલા નુકસાનનું અસાવધ લાદણ દાવાયોગ્ય છે;

(૨) પ્રતિવાદી દ્વારા સંભાળ રાખવાની ફરજનો ભંગ, એટલે કે તે કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત ધોરણો સુધી પહોંચવામાં નિષ્ફળ ગયો;

(૩) પ્રતિવાદીના અસાવધ વર્તન અને નુકસાન વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ;

(૪) ચોક્કસ દાવો કરનારને થયેલું ચોક્કસ પ્રકારનું નુકસાન એટલું અણધારેલું નથી કે તે ખૂબ દૂરનું ગણાય."

માતા-પિતા તેના બાળકની શારીરિક સલામતીના સંબંધમાં સંભાળ રાખવાની ફરજ ધરાવે છે, ત્યારે શાળાના શિક્ષક પાસેથી તેના હવાલે રહેલા બાળક પ્રત્યે એવી સંભાળની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે જે એક વાજબી રીતે સાવચેત માતા-પિતા દ્વારા રાખવામાં આવતી હોય. આ સંદર્ભમાં, રિકેટ્સ વિ. એરિથ બરો કાઉન્સિલ અને અન્ય, (૧૯૪૩) ૨ ઓલ ઈઆર ૬૨૯ માં ટકર, ન્યાયમૂર્તિના નિર્ણય તેમજ પ્રિન્સ અને અન્ય વિ. ગ્રેગરી અને અન્ય, (૧૯૫૯) ૧ ડબલ્યુએલઆર ૧૭૭ માં અપીલ અદાલતના નિર્ણયનો સંદર્ભ લઈ શકાય.

સંભાળ રાખવાની ફરજ પરિસ્થિતિ અનુસાર બદલાય છે — રમતગમતના મેદાનમાં બાળકોનું નિરીક્ષણ કરવું એ શિક્ષકની ફરજ હશે, પરંતુ બાળકો શાળા છોડે છે ત્યારે રમતગમતના મેદાન જેટલી માત્રામાં નિરીક્ષણની જરૂર ન પડે હોય. જ્યારે એ વાત સાચી છે કે જો વિદ્યાર્થીઓને અમુક રમતોમાં ભાગ લેવા માટે શાળાના અન્ય મકાનમાં લઈ જવામાં આવે, તો તે પરિસર અન્યથા સુરક્ષિત અને સલામત છે તે જાણવું એ પૂરતી સાવચેતી ગણાશે; પરંતુ નિઃશંકાસ્પદ રીતે જો વિદ્યાર્થીઓને મનોરંજન અને તરણ માટે નદી નજીકના રમતગમતના મેદાનમાં લઈ જવામાં આવે, તો જરૂરી સંભાળની માત્રા અત્યંત ઉચ્ચ સ્તરની હોય છે અને તેમાંથી કોઈ પણ કારણોસર કોઈ પણ વિચલન થઈ શકે નહીં. પ્રચલિત કહેવતોના આધારે નદી તરણ માટે સુરક્ષિત છે તેવો માત્ર સંતોષ પૂરતું પાલન ગણાશે નહીં. વાસ્તવમાં, ખાસ કરીને સગીર બાળકો સામે રાખવાની જરૂરી સંભાળનું સ્તર પુખ્ત વયના લોકો કરતાં ઘણું ઊંચું હોય છે: બાળકોને વધુ કડક સંભાળની જરૂર હોય છે.

આકસ્મિક રીતે, બેદરકારી એ એક સ્વતંત્ર અપકૃત્ય છે અને ખાસ કરીને બાળકોના કિસ્સામાં તેના પોતાના કડક તત્વો છે, તેથી બાળકોના સંબંધમાં જવાબદારી ક્ષતિરહિત છે. પ્રસ્તુત તથ્યોમાં શાળા સત્તાવાળાઓએ તે બે શિક્ષકો પર બેદરકારીનો આરોપ મૂક્યો છે જેઓ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૪એ હેઠળ દોષસિદ્ધ થયા છે જેમ કે ઉપર નોંધ્યું છે અને અપીલના સમર્થનમાં ઉપસ્થિત શ્રી બહુકુળાએ પણ સુનાવણી દરમિયાન શિક્ષકોની ઘોર બેદરકારી સ્વીકારી હતી અને આમ બેદરકારીના મુદ્દા પર સહમતિ દર્શાવી હતી. જોકે,

અગાઉ નોંધ્યા મુજબ સહમતિ એ શાળા સત્તાવાળાઓ તરફથી એક સારો સંકેત છે, પરંતુ શું શાળા આ ઘટના અંગેની પોતાની જવાબદારી અને સંબંધિત દોષિતતામાંથી મુક્ત થઈ શકે: શું તેમને સંયુક્ત અપકૃત્યકર્તા ગણવામાં આવશે કે પછી એવો બચાવ થશે કે શાળાએ તેની ફરજને ધ્યાનમાં રાખીને તમામ યોગ્ય સંભાળ રાખી હતી અને શિક્ષકોની ધોર ઉપેક્ષા અને બેદરકારીભર્યા વર્તનને કારણે જ આ ઈજા થઈ છે? શ્રી બહુકુણાએ દલીલ કરી હતી કે શાળા પરિસરમાં ન બનેલી અને વાસ્તવમાં બે શિક્ષકોની ઉપેક્ષાના કારણે બનેલી ઘટનાના કારણે કોઈ પણ રીતે શાળાને જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં. આ જ મુદ્દે શ્રી મલ્હોત્રાએ ભારપૂર્વક દલીલ કરી હતી કે બે શિક્ષકોની ધોર ઉપેક્ષાના દાવો માત્રથી જવાબદારી નાબૂદ થઈ શકતી નથી: સંબંધિત શાળાને સંયુક્ત અપકૃત્યકર્તા તરીકે પણ જવાબદાર ગણી શકાય અને કોઈ પણ સંજોગોમાં, શ્રી મલ્હોત્રાએ દલીલ કરી હતી કે પ્રતિનિધિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતની લાગુ પડવાની ક્ષમતા પર શંકા કરી શકાય નહીં કે તેને કોઈ પણ રીતે નકારી શકાય નહીં, અને પ્રતિનિધિક જવાબદારીનો મુદ્દો સંયુક્ત અપકૃત્યકર્તાના મુદ્દા કરતાં વધુ ભારપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવ્યો હોવાથી, અમે ઉપર નોંધ્યા મુજબ આ જોડિયા મુદ્દાઓમાંથી બીજા મુદ્દા પર વિચાર કરવો યોગ્ય માનીએ છીએ.

એ નોંધવું જોઈએ કે 'પ્રતિનિધિક જવાબદારી'ના સિદ્ધાંત પર અંગ્રેજી અદાલતોમાં ખાસ્સું ન્યાયિક ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. ૧૮મી સદીના અંત સુધીમાં, એવો વિચાર વિકસિત થવા લાગ્યો કે માલિક અને નોકરના સંબંધને અમુક વિશેષ મહત્વ આપવું જોઈએ અને ૧૮૪૯ માં સત્તાવાર રીતે એવું

માનવામાં આવ્યું કે તે સંબંધનું અસ્તિત્વ આવશ્યક હતું. ત્યારબાદ, જોકે અપકૃત્યમાં સીધી ભાગીદારીના પુરાવા પર કોઈ પણ પક્ષની પ્રાથમિક જવાબદારી સ્થાપિત કરી શકાતી હતી, પરંતુ તેના નોંધના અપકૃત્યો માટે માલિકને જવાબદાર ઠેરવવા માટે આવી સીધી ભાગીદારી સદ્ધાંતિક રીતે પણ જરૂરી ન હતી. જવાબદારી સંબંધમાંથી ઉદ્ભવે છે અને તે સાચે જ પ્રતિનિધિક છે. સાથે જ, 'અંતર્ગત સત્તા' (implied authority) શબ્દસમૂહ જે માલિકની પ્રાથમિક જવાબદારીનો આધારસ્તંભ હતો તેણે ધીમે ધીમે આધુનિક "રોજગારના ક્રમ" (course of employment) માટે માર્ગ કરી આપ્યો. (જુઓ વિનફિલ્ડ એન્ડ જોલોવિઝ ઓન ટોર્ટ ૧૫મી આવૃત્તિ).

તાજેતરના વર્ષોમાં, જોકે, તૃતીય પક્ષના વધુ ઉદાર રક્ષણ તરફનું વલણ રહ્યું છે અને તેથી 'રોજગારનો ચોક્કસ ક્રમ' સ્થાપિત કરતી વખતે, અદાલતે કર્મચારીના મૂળભૂત કાર્યને ઘટક ભાગોમાં વિભાજિત કરવું જોઈએ નહીં પરંતુ સામાન્ય અર્થમાં પૂછવું જોઈએ: તે તેના માલિક માટે કયા કામમાં રોકાયેલો હતો? અને આ જ દ્રષ્ટિકોણ પર લોર્ડ વિલ્બરફોર્સે ફૂરાગાંગ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ્સ પ્રા. લિ. વિ. રિચાર્ડસન એન્ડ પ્રેન્ચ લિ. (૧૯૮૨) એસી જકર માં જણાવ્યું હતું:

"બેદરકારી એ કાર્ય કરવાની એક પદ્ધતિ છે: તેને સાવચેતીપૂર્વક કરવાને બદલે, તે બેદરકારીથી કરવામાં આવે છે. તેથી રોજગારના ક્રમમાં બેદરકારીભર્યા કૃત્યો માટેની જવાબદારી સ્પષ્ટ છે. કપટના કિસ્સાઓ પ્રથમ નજરે વધુ મુશ્કેલી રજૂ કરે છે: કારણ કે જો કપટપૂર્ણ કૃત્યો સીધી રીતે મનાઈ કરવામાં ન આવ્યા હોય, તો મોટાભાગના સંબંધો તેમની સામે અંતર્ગત મનાઈ ધરાવતા હોય છે. જો માલિકના

લાભ માટે અને તેનો વ્યવસાય કરતી વખતે કરવામાં આવે, તો સિદ્ધાંત અને તર્કની માંગ છે કે માલિકને જવાબદાર ઠેરવવો જોઈએ, અને થોડા સમય માટે કાયદો આ બિંદુ પર રહ્યો. બારવિક વિ. ઇંગ્લિશ જોઈન્ટ સ્ટોક બેંક, (૧૮૬૭) એલ.આર. ૨ એક્સ. ૨૫૮, ૨૬૬ માં વિલ્સ જે. ના પ્રખ્યાત ચુકાદામાં આ સિદ્ધાંત નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યો હતો:

'આ તમામ કિસ્સાઓમાં એવું કહી શકાય... કે માલિકે કૃત્યને અધિકૃત કર્યું ન હતું. એ વાત સાચી છે કે, તેણે તે ચોક્કસ કૃત્યને અધિકૃત કર્યું ન હતું પરંતુ તેણે તે વર્ગના કૃત્યો કરવા માટે એજન્ટને તેની જગ્યાએ મૂક્યો હતો અને જે વ્યવસાય કરવા માટે માલિકે તેને મૂક્યો હતો તે વ્યવસાય કરવામાં એજન્ટે જે રીતે વર્તન કર્યું છે તે માટે તેણે જવાબ આપવો પડશે.'

તે એવો કિસ્સો હતો જ્યાં ખોટું કૃત્ય માલિકના (એટલે કે બેંકના) લાભ માટે કરવામાં આવ્યું હતું, અને વિલ્સ જે. એ પૃષ્ઠ ૨૬૫ પર જવાબદારીના એક ઘટક તરીકે આ દર્શાવ્યું હતું:

'....નોકર કે એજન્ટનું આવું દરેક ખોટું કૃત્ય જે સેવા દરમિયાન અને માલિકના લાભ માટે કરવામાં આવ્યું હોય તે માટે માલિક જવાબદાર છે, પછી ના માલિકનો કોઈ સ્પષ્ટ હુકમ કે સંમતિ સાબિત ન થઈ હોય.'"

પરંતુ મોટર વાહનોના ઉપયોગ સાથે સંકળાયેલા કેસોના જૂથના સંબંધમાં તીવ્ર તફાવત કરવામાં આવ્યો છે. લોર્ડ વિલ્બરફોર્સે અવલોકન કર્યું કે આ એવા કિસ્સાઓ છે:

"(i) જ્યાં નોકરે, સત્તા વિના, અન્ય વ્યક્તિને માલિકનું વાહન ચલાવવાની મંજૂરી આપી હોય; (ii) જ્યાં નોકરે, સત્તા વિના, અન્ય વ્યક્તિને વાહન પર આમંત્રિત કરી હોય, જે ઈજા ભોગવે છે; (iii) જ્યાં નોકર અનાધિકૃત આડમાર્ગ પર ગયો હોય, અથવા, વકીલો તેને કહેવાનું પસંદ કરે છે તેમ, 'તેની પોતાની મોજમજા' પર ગયો હોય. આ કિસ્સાઓએ સંખ્યાબંધ સૂક્ષ્મ તફાવતોને જન્મ આપ્યો છે, જેમાં અદાલતો કેટલાક કિસ્સાઓમાં જવાબદારી શોધવા માટે, તો અન્યમાં તેનાથી બચવા માટે સંઘર્ષ કરે છે, જેનું અહીં પરીક્ષણ કરવું ફાયદાકારક નથી. એ કહેવું સાચું રહે છે કે, ગમે તેવા અપવાદો કે લાયકાતો રજૂ કરવામાં આવે, અંતર્ગત સિદ્ધાંત એ રહે છે કે નોકર, જેને તે કરવા માટે અધિકૃત અથવા રોજગાર આપવામાં આવ્યો હતો તે વર્ગના કૃત્યો કરતી વખતે પણ, તેના રોજગારના ક્ષેત્રમાંથી એટલી સ્પષ્ટ રીતે બહાર જઈ શકે છે કે તેનો માલિક તેના ગેરકાયદેસર કૃત્યો માટે જવાબદાર રહેશે નહીં."

તેથી, ઇંગ્લિશ કાયદો જ્યાં સુધી માલિક પર જવાબદારી લાદવાનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી મોટર વાહનો સમાવિષ્ટ હોય તેવા કિસ્સાઓમાં વધુ નરમ વલણ અપનાવે છે, કારણ કે સ્પષ્ટ છે કે જો સંબંધિત કર્મચારી રોજગારના ક્રમથી વિપરીત અને "પોતાની મોજમજા" પર વર્તે તો માલિકને કેમ જવાબદાર બનાવવો જોઈએ: તે તાર્કિક લાગે છે — પરંતુ સ્પષ્ટપણે એવા કિસ્સાઓ છે જેના આધારે માલિકની જવાબદારી નક્કી થવી જોઈએ. ફૂરાગાંગ લિ. માં પ્રિવી કાઉન્સિલે "પોતાની મોજમજા" ને મુક્તિ આપનાર પરિબળ ગણાવ્યું હતું પરંતુ માલિક પર જવાબદારી લાદવાના મામલે આ મોજમજાને પણ તથ્યથી તથ્ય સુધી ધ્યાનમાં લેવી પડશે. ગમે તે હોય, અમારે અપવાદરૂપ કિસ્સાઓ પર વધુ

સમય આપવાની જરૂર નથી, કારણ કે આ દેશમાં અમારી પાસે "અપવાદરૂપ શ્રેણીઓ" ને આવરી લેતા કેટલાક કાયદાઓ છે. જોકે, વ્યાપક અભિગમની સ્વીકૃતિ અવિવાદિત રહે છે અને તેને અમારી સંમતિ પાછા છે.

નોંધપાત્ર રીતે, જોકે, શ્રી મલ્હોત્રાએ તેમની તમામ શક્તિ સાથે અને દેશમાં ચોક્કસ કાયદાઓ — ખાસ કરીને મોટર વાહન અધિનિયમ અને તેની ૨૭ અનુસૂચિના સંયુક્ત વાંચન પર — વળતર આપવાના મુદ્દા પર શ્રી બહુકુલાની રજૂઆતો પર આકરા પ્રહારો કર્યા હતા અને શ્રી મલ્હોત્રાએ દલીલ કરી હતી કે માત્રા વડી અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલી રકમ કરતાં ઘણી વધારે હશે. રજૂઆતો આકર્ષક લાગે છે: મોટર વાહન અધિનિયમ અને તેની ૨૭ અનુસૂચિને વળતર આપવાના મામલે માર્ગદર્શક તરીકે ગણ્યા વિના રહી શકાય નહીં અને તે અંગે કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં. જોકે, અમે આ નિર્ણયમાં થોડા સમય પછી આ મુદ્દા પર ચર્ચા કરીશું.

જોકે પ્રતિનિધિક જવાબદારીના મુદ્દા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા, આ તબક્કે એક બાબત નોંધવી જોઈએ કે બાળકોની સાથે જવું એ આ બે શિક્ષકોને સોંપાયેલી ફરજ હતી અને જ્યાં સુધી આ સાથે જવાનો સમયગાળો પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી તેને રોજગારના ક્રમમાં જ ગણવો પડે. બે શિક્ષકોને વિદ્યાર્થીઓની સાથે જવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા: તેનું સ્પષ્ટ કારણ એ હતું કે બાળકો અન્યથા સુરક્ષિત અને સલામત રહેવા જોઈએ, અને આ બે શિક્ષકોના ઘોર બેદરકારીભર્યા કૃત્યનું પરિણામ આ કમનસીબ દુર્ઘટનામાં આવ્યું છે. તેથી એવું કહેવાનો કોઈ અર્થ નથી કે શિક્ષકો પોતાની મરજી મુજબ મોજમજા કરી રહ્યા

હતા અને શાળાએ આ બાબતમાં શક્ય તેટલું બધું કર્યું હતું — જ્યાં સુધી શાળા સત્તાવાળાઓનો સંબંધ છે, બાળકોની સલામતી મુખ્ય ચિંતા હતી અને પ્રવાસ પછી બાળકો સુરક્ષિત અને સલામત રીતે શાળાએ પાછા ન ફરે ત્યાં સુધી, અમારા મતે, રોજગારનો ક્રમ ચાલુ રહ્યો અને પરિણામે શાળાની જવાબદારી પણ ચાલુ રહી. તથ્યોનું ઉપયોગી પુનરાવર્તન દર્શાવે છે કે ફોજદારી અદાલતે બંને શિક્ષકોને ઘોર બેદરકારી માટે દોષી ઠેરવ્યા છે અને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૪ એ હેઠળ તેમને દોષસિદ્ધ કર્યા છે (જે જોગવાઈ કરે છે કે જે કોઈ પણ વ્યક્તિ સાપરાધ મનુષ્યવધ ન ગણાય તેવું અસાવધ કે બેદરકારીભર્યું કૃત્ય કરીને કોઈ વ્યક્તિનું મૃત્યુ નીપજાવે તેને... સજા કરવામાં આવશે). ફોજદારી કાર્યવાહીમાં જિલ્લા અદાલત દ્વારા જે નોંધવામાં આવ્યું છે તે સિવાય અમે કંઈ વિરુદ્ધ નોંધવા ઈચ્છતા નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની સાથે આવેલા શિક્ષકોના વર્તન પર અમારો સંતાપ નોંધવા માટે અમે મજબૂર છીએ — શિસ્ત અને સલામતીનો એક સાદો નિયમ પણ શિક્ષકોને માત્ર તે નદી પર ન જવા માટે જ નહીં પરંતુ નદીની આસપાસ ક્યાંય પણ ન જવા માટે પ્રેરિત કરત. બાળકો એ બાળકો છે: મોજમજા અને મસ્તી તેમનામાં વણાયેલી હોય છે અને તેમની સાથે જવા માટે પ્રતિનિયુક્ત કરાયેલી શાળા/શિક્ષકોએ વાજબી રીતે સાવચેત રહેવું જોઈતું હતું કારણ કે તેમને સલામતી સોંપવામાં આવી હતી — આ સોંપણીએ તેમનામાં ફરજની ભાવના જગાડવી જોઈતી હતી જેણે તેમને આ રીતે વર્તવાને બદલે જવાબદારીપૂર્વક વર્તવા પ્રેર્યા હોત.

ઉપરના આધારે, અમે શ્રી બહુકુલાની રજૂઆતો સાથે અમારી સંમતિ નોંધાવવામાં અસમર્થ છીએ કે વિચારાધીન બાબતના તથ્યોમાં 'પ્રતિનિધિક જવાબદારી'નો સિદ્ધાંત કોઈ પણ સંજોગોમાં લાગુ કરી શકાય નહીં. અમારા મતે, પ્રસ્તુત તથ્યોમાં શાળાની જવાબદારી કોઈ પણ કારણોસર ફેરવી શકાય નહીં, કારણ કે દુર્ઘટના સમયે શિક્ષકો શાળાના રોજગારના ક્રમમાં હતા.

ત્યારબાદનો મુદ્દો સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ વડી અદાલત સમક્ષ 'રિટ પિટિશનની ગ્રાહ્યતા' નો છે. અપીલકર્તાએ શરૂઆતમાં ખૂબ જ ભારપૂર્વક દલીલ કરી હતી કે જ્યારે બેદરકારીના પાસા પર ફોજદારી કાયદા હેઠળ કામ લેવામાં આવ્યું છે, ત્યારે વળતરના દાવાને દીવાની કાયદા દ્વારા નિર્ણય કરવા માટે છોડી દેવો જોઈએ અને તેથી સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની રિટ પિટિશનને બદલે દીવાની અદાલતની હકૂમતનો આશરો લેવો જોઈતો હતો. રિટ પિટિશનની અગ્રાહ્યતાની આ દલીલ રજૂઆતોના પ્રારંભિક તબક્કે કરવામાં આવી હતી પરંતુ ત્યારબાદ તેના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો ન હતો અને તેથી અમારે તે મુદ્દા પર રોકાવાની જરૂર નથી, જોકે એ નોંધવા સિવાય કે ન્યાયાલયો સમાજ માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને નાગરિકોની સામાજિક આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવાની તેમની ફરજ છે કારણ કે ન્યાયાલયોએ લોકોની જરૂરિયાતો પ્રત્યે પણ પ્રતિસાદ આપવો જોઈએ. આ સંદર્ભમાં આ અદાલતના બે નિર્ણયોનો સંદર્ભ લઈ શકાય: આ ક્રમમાં પહેલો નિર્ણય નીલાબતી બહેરા (શ્રીમતી) ઉર્ફે લલિતા બહેરા (સુપ્રીમ કોર્ટ લીગલ એઈડ કમિટી દ્વારા) વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય અને અન્ય, [૧૯૯૩] ૨ એસ.સી.સી. ૭૪૬ નો છે જેમાં આ અદાલતે રુદલ સાહ વિ.

બિહાર રાજ્ય અને અન્ય, [૧૯૮૩] ૪ એસ.સી.સી. ૧૪૧ ના નિર્ણય પર આધાર રાખીને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ અદાલતની સત્તાનો આશરો લેવાયો હોય તેવી કાર્યવાહીમાં વળતર આપવાની ગેરકાયદેસરતા અને અયોગ્યતાને નકારી કાઢી હતી અને આમ અવલોકન કર્યું હતું કે અરજદારને તેના પુત્રના કસ્ટડીમાં થયેલા મૃત્યુ માટે વળતર આપવાનો આ એક સ્પષ્ટ કેસ હતો. એ વાત નિઃશંકપણે સાચી છે કે વર્તમાન સંદર્ભમાં, જો રાજ્યને પણ સંયુક્ત અપકૃત્યકર્તા ગણવામાં ન આવે તો રાજ્યની ફરજનો કોઈ ભંગ થતો નથી, પરંતુ પક્ષકારોનો કેસ મર્યાદિત હોવાથી અને રાજ્ય પર કોઈ જવાબદારી લાદ્યા વિના, અમે અદાલતના ઉપર દર્શાવેલા બે નિર્ણયોની નોંધ લેવા સિવાય અને તે અંગે કોઈ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યા વિના આ મુદ્દા પર વધુ વિચાર કરવો યોગ્ય માનતા નથી.

આ અદાલતનો ડી.કે. બસુ વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય, [૧૯૯૭] ૧ એસ.સી.સી. ૪૧૬ નો નિર્ણય ત્યારબાદ આવે છે. આ નિર્ણયે દેશના વિધિશાસ્ત્રમાં એક નવો માર્ગ ખોલ્યો છે. પીડિતને માત્ર દીવાની કાયદાની મર્યાદામાં ઉપલબ્ધ ઉપાયો સુધી મર્યાદિત રાખવાનો જૂનો સિદ્ધાંત વિસ્તૃત થયો છે કારણ કે આણંદ, ન્યાયમૂર્તિએ (તત્કાલીન ન્યાયમૂર્તિ) સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અવલોકન કર્યું હતું:

"નાગરિકોની સામાજિક આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવાની ન્યાયાલયોની ફરજ છે કારણ કે ન્યાયાલયો અને કાયદો લોકો માટે છે અને તેમની આકાંક્ષાઓ પ્રત્યે પ્રતિસાદ આપે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. કાયદાની અદાલત તેની ચેતના અને વાસ્તવિકતાઓ પ્રત્યેની જાગૃતિ

બંધ કરી શકતી નથી. ગુનેગારને માત્ર સજા આપવાથી પીડિતના પરિવારને બહુ આશ્વાસન મળી શકતું નથી... નુકસાની માટેની દીવાની કાર્યવાહી એ એક લાંબી અને જટિલ ન્યાયિક પ્રક્રિયા છે. નાગરિકના જીવવાના અવિભાજ્ય અધિકારના ભંગનું નિષ્કર્ષ કાઢતી અદાલત દ્વારા નિવારણ માટેનું નાણાકીય વળતર તેથી ઉપયોગી છે અને કદાચ મૃતક પીડિતના પરિવારના સભ્યોના ઘા પર મલમ લગાવવાનો આ એકમાત્ર અસરકારક ઉપાય છે, જેઓ પરિવારના કમાઉ સભ્ય હોઈ શકે છે."

વર્તમાનમાં ન્યાયિક અભિગમ જૂની કઠોર વિભાવના અને પરંપરાગત વિધિશાસ્ત્રીય પ્રણાલીમાંથી બદલાયો છે — લોકો પર પડેલી અસરને ખૂબ ગંભીરતાથી ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે અને ન્યાયિક ચિંતા હવે નુકસાની આપવાની દીવાની અદાલતોની ફરજના જૂના રૂઢિચુસ્ત સિદ્ધાંતનો આશરો લેવાને બદલે જરૂરિયાત સમયે વ્યક્તિને ઝડપી રાહત પૂરી પાડવાના ધોરણ પર આધારિત છે. વાસ્તવમાં ડી.કે. બસુના નિર્ણયમાં માત્ર દેશની સામાજિક જરૂરિયાતને અનુરૂપ મુદ્દા પર વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી પરંતુ વિદ્વાન ન્યાયાધીશે તેમની સામાન્ય અભિવ્યક્તિની સરળતા સાથે 'ન્યાય-લક્ષી અભિગમ'ના વર્તમાન વલણને મજબૂત રીતે સ્થાપિત કર્યું છે. કાયદાની અદાલતો તેમની અસરકારકતા ગુમાવશે જો તેઓ સમાજની જરૂરિયાતો પ્રત્યે પ્રતિસાદ ન આપી શકે — તકનીકી બાબતો ઘણી હોઈ શકે છે પરંતુ ન્યાય-લક્ષી અભિગમ આવી તકનીકી બાબતોના આધારે અવરોધાવો જોઈએ નહીં કારણ કે તકનીકી બાબતો ન્યાયના માર્ગ કરતાં વધુ મહત્વપૂર્ણ હોઈ શકે નહીં અને હોવી પણ ન જોઈએ.

આમ વિચારાધીન બાબતમાં બાકી રહેલો એકમાત્ર મુદ્દો વળતરની માત્રાને લગતો છે. આ તબક્કે જ અમે શ્રી બહુકુણાના વલણની પ્રશંસા નોંધાવવી જોઈએ, જેમણે સુનાવણીની શરૂઆતમાં જ રજૂઆત કરી હતી કે જ્યારે બાળક દીઠ રૂ. ૫ લાખના વળતરનો આંકડો વિચિત્ર રીતે અસંગત લાગે છે પરંતુ તેમણે બનેલી ઘટનાઓ માટે નાણાકીય વળતર તરીકે બાળક દીઠ રૂ. ૨ લાખના આંકડાની ભલામણ કરી હતી; પોતાના બાળકના કમનસીબ મૃત્યુ માટે કોઈ પણ વળતર આપી શકાતું નથી, નાણાકીય વળતર તો દૂરની વાત છે — તેને આશ્વાસન (solatium) કહી શકાય નહીં. દુર્ભાગ્યે બાબતના તથ્યોની પરિસ્થિતિ આપણને તેને સ્વીકારવાની મંજૂરી આપતી નથી જેના પરિણામે અમે બાબત પર થોડી વધુ વિગતવાર ચર્ચા કરવા ઈચ્છીએ છીએ.

અપીલકર્તા વતી શ્રી બહુકુણાએ જોકે સખત આવેગ સાથે દલીલ કરી હતી કે વડી અદાલતે વળતર આપવાના મામલે કાયદાના સિદ્ધાંતોનો સંપૂર્ણ ખોટો અર્થ કાઢ્યો છે અને ખોટી રીતે લાગુ કર્યા છે અને કોઈ પણ સંજોગોમાં તેની માત્રા અસંગત રીતે ઊંચા આંકડા પર નક્કી કરવામાં આવી છે. વડી અદાલતનો સંતાપ, શ્રી બહુકુણાએ દલીલ કરી હતી કે, બાબતમાં તથ્યાત્મક મહત્વના કારણે સમજી શકાય તેવો છે પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે કાયદાની અદાલત લાગણીઓથી દોરવાઈ જાય અને નુકસાનીના મૂલ્યાંકનના મામલે ભાવનાઓને મુખ્ય ભૂમિકા ભજવવા દે. શ્રી બહુકુણાની રજૂઆત રહી છે કે નાણાકીય લાભ માટે નાણાકીય નુકસાનનો એક પણ પુરાવો નથી અને તેથી માત્રાનું મૂલ્યાંકન

સંપૂર્ણપણે મનસ્વી રીતે અને કાયદાના સ્થાપિત સિદ્ધાંતોની સંપૂર્ણ અવહેલના કરીને કરવામાં આવ્યું છે.

અગાઉ નોંધ્યા મુજબ છ જેટલા ચુકાદાઓ ટાંકવામાં આવ્યા છે જેમાં વળતરની માત્રા નાના બાળકોના કમનસીબ મૃત્યુના સંદર્ભમાં રૂ. ૩૦,૦૦૦ થી રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ વચ્ચે બદલાય છે પરંતુ દરેક નિર્ણયમાં આવા મૂલ્યાંકન માટે તથ્યાત્મક આધાર હતો અને તેનો કોઈ અસ્વીકાર નથી. પરંતુ ગુણક પદ્ધતિ (multiplier method) ની અનુકૂલનક્ષમતા અને કોઈ પણ અપવાદ વિના તેની સ્વીકાર્યતાને માત્ર છોડી શકાય નહીં. આ અદાલતે ચુકાદાઓની એક લાંબી શ્રંખલામાં મોટર વાહન અધિનિયમમાંથી ઉદ્ભવતા કેસોમાં વળતરનો પ્રશ્ન નક્કી કરવા માટે ગુણક પદ્ધતિ લાગુ કરી હતી. આ સંદર્ભમાં બ્રિટિશ લો કમિશનનો ઢ્રજિકોણ નોંધી શકાય છે જે સૂચવે છે "ગુણક ભવિષ્યની વાર્ષિક રકમોના મૂલ્યનું મૂલ્યાંકન કરવા માટેની સામાન્ય, શ્રેષ્ઠ અને એકમાત્ર પદ્ધતિ રહી છે, છે અને રહેવી જોઈએ". ગણતરીની એક્ઝ્યુઅરિયલ પદ્ધતિ ચોક્કસ અર્થમાં તેની સુસંગતતા ગુમાવી ન શકે પરંતુ તેની લાગુ પડવાની ક્ષમતા અત્યંત મર્યાદિત છે તેમ બ્રિટિશ કમિશને કહ્યું હતું. હોજસ વિ. હાર્લેન્ડ એન્ડ વુલ્ફ લિમિટેડ, (૧૯૬૫) ૧ ઓલ ઈઆર ૧૯૮૬ માં લોર્ડ ડેનિંગના અવલોકનો પણ યોગ્ય લાગે છે. લોર્ડ ડેનિંગે અવલોકન કર્યું કે ગુણક પદ્ધતિને વૈશ્વિક ધોરણે લાગુ કરી શકાય તેવી જ ગણવી પડે અને જો વળતરની માત્રા નક્કી કરવા માટે આ જ પદ્ધતિ લાગુ કરવામાં આવે તો તે ન્યાયની વિભાવનાને પૂર્ણ કરશે.

આકસ્મિક રીતે આ અદાલતના એક ખૂબ જ તાજેતરના નિર્ણયમાં (લતા વાઘવા અને અન્ય વિ. બિહાર રાજ્ય અને અન્ય, ના મામલામાં સિવિલ રિટ પિટિશન નં. ૨૩૨/૧૯૯૧ [જેમાં આપણામાંથી એક (યુ.સી. બેનર્જી, ન્યાયમૂર્તિ) પક્ષકાર હતા]) જેમાં આ અદાલતની ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠને અચાનક લાગેલી વિશાળ અકસ્માત આગના કારણે વળતરના મૂલ્યાંકનને લગતા ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના ચુકાદા પર વિચાર કરવાનો અવસર મળ્યો હતો. નોંધપાત્ર રીતે આ અદાલતમાં એક રિટ પિટિશન દાખલ કરવામાં આવી હતી અને આ અદાલતે દેશના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા દાવાઓનું પરીક્ષણ કરાવવાનું યોગ્ય માન્યું હતું અને તેમણે યોગ્ય રીતે અને ગુણક પદ્ધતિના અનુકૂલન પર વળતરની માત્રા આખરી કરી હતી જેને અમુક અપવાદો સિવાય આ અદાલતે ઉપર નોંધેલા નિર્ણયમાં વધુ કે ઓછા અંશે સ્વીકારી લીધી છે. લતા વાઘવાની બાબતમાં તથ્યાત્મક રેકૉર્ડ દર્શાવે છે કે જ્યારે ૩ માર્ચ, ૧૯૮૯ ના રોજ જમશેદપુર ખાતે ફેક્ટરી પરિસરમાં સર જમશેદજી ટાટાની ૧૫૦મી જન્મજયંતિ ઉજવાઈ રહી હતી અને મોટી સંખ્યામાં કર્મચારીઓ, તેમના પરિવારજનો અને નાના બાળકોને આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે અચાનક એક ભયાનક આગે મંડપ અને આસપાસના વિસ્તારને ઘેરી લીધો હતો અને આગ ઓલવાઈ ત્યાં સુધીમાં ઘણા લોકો મૃત્યુ પામ્યા હતા અને ઘણા દાઝી જવાથી પીડાતા હતા. મૃત્યુઆંક ૬૦ સુધી પહોંચ્યો હતો અને ઈજાગ્રસ્તોની કુલ સંખ્યા ૧૧૩ હતી. લતા વાઘવાના કેસમાં તથ્યાત્મક રેકૉર્ડ વધુમાં દર્શાવે છે કે મૃતકોમાં ૨૬ બાળકો, ૨૫ મહિલાઓ અને ૯ પુરુષો હતા અને મામલાના

અરજદાર શ્રીમતી લતા વાઘવાએ તેમના બે બાળકો, એક છોકરો અને એક છોકરી તેમજ તેમના માતા-પિતાને ગુમાવ્યા હતા. આ બાબત પર વિદ્વાન મધ્યસ્થે કોઈ સામગ્રીના અભાવે રૂ. ૫૦,૦૦૦ ની એકસમાન રકમ નક્કી કરી હતી જેમાં ચૂકવવાપાત્ર વળતરની કુલ રકમ નક્કી કરવા માટે રૂ. ૨૫,૦૦૦ ની પરંપરાગત રકમ ઉમેરવામાં આવી હતી. આ બાબત સાથે કામ કરતી વખતે આ અદાલતે (ખંડપીઠ વતી પટનાયક, ન્યાયમૂર્તિ બોલતા) અવલોકન કર્યું:

"મૃત્યુના કિસ્સાઓમાં વળતરના નિર્ધારણનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી, આંધ્ર પ્રદેશ વડી અદાલતના ત્રણ નિર્ણયો સિવાય, જેનો ઉલ્લેખ આ અદાલતના ૧૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૩ ના હુકમમાં કરવામાં આવ્યો હતો, આ અદાલતે જનરલ મેનેજર, કેરળ સ્ટેટ રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન, ત્રિવેન્દ્રમ વિ. સુસમ્મા થોમસ અને અન્ય, [૧૯૯૪] ૨ એસ.સી.સી. ૧૭૬ ના કેસમાં આ પ્રશ્ન પર વિગતવાર ચર્ચા કરી હતી. અગાઉના કેસમાં એવું માનવામાં આવ્યું છે કે આશ્રિતોને વળતર આપવા માટે ગુકસાનીના મૂલ્યાંકન માટે, મૃતક અને આશ્રિતોના આયુષ્યની અપેક્ષા, મૃતકે તેના બાકીના જીવન દરમિયાન કમાયેલી રકમ, તે સમયગાળા દરમિયાન તેણે આશ્રિતોને આપેલું યોગદાન, મૃતક જીવિત ન રહ્યો હોત અથવા આશ્રિતો તેમની અપેક્ષિત બાકીના આયુષ્ય સુધી ન જીવ્યા હોત તેવી શક્યતાઓ, મૃતકને વધુ સારો રોજગાર કે આવક મળી હોત અથવા તેનો રોજગાર કે આવક સંપૂર્ણપણે ગુમાવી દીધી હોત તેવી શક્યતાઓ જેવા ઘણા અણધાર્યા પરિબલોને ધ્યાનમાં લેવાના રહેશે. અદાલતે વધુમાં અવલોકન કર્યું કે ગુકસાની સુધી પહોંચવાની પદ્ધતિ એ છે કે પોતાના અને પોતાના આશ્રિતોના નિર્વાહ માટે ઉપલબ્ધ મૃતકની ચોખ્ખી આવક શોધવી, અને તેમાંથી તેની આવકનો એવો ભાગ બાદ કરવો જે મૃતક પોતાના પર, સ્વ-નિર્વાહ અને આનંદ બંનેના સંદર્ભમાં, ખર્ચ કરવા માટે

ટેવાયેલો હતો, અને મૃતક તેની ચોખ્ખી આવકનો કયો ભાગ આશ્રિતોના લાભ માટે ખર્ચ કરવા ટેવાયેલો હતો તે શોધવું, અને ત્યારબાદ વર્ષોની યોગ્ય ખરીદીની સંખ્યા દર્શાવતા આંકડા વડે ગુણાકાર કરીને તેનું મૂડીકરણ કરવું જોઈએ. એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ઘણી ગણતરીઓ અનિવાર્યપણે પૂર્વધારણાના ક્ષેત્રમાં રહે છે અને તે ક્ષેત્રમાં અંકગણિત એ એક સારો નોકર છે પરંતુ ખરાબ માલિક છે, કારણ કે ત્યાં ઘણીવાર ઘણા અણધાર્યા પરિબલો હોય છે. દરેક કેસમાં, 'એકંદર ચિત્ર મહત્વનું છે', અને અદાલતે શક્ય તેટલું શ્રેષ્ઠ મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, થયેલા નુકસાનનો. ગુણક પદ્ધતિની સ્વીકાર્યતા પર, અદાલતે અવલોકન કર્યું:

'ગુણક પદ્ધતિ એ તાર્કિક રીતે યોગ્ય અને કાયદાકીય રીતે સદ્સ્થાપિત પદ્ધતિ છે જે 'વ્યાજબી' વળતરની ખાતરી આપે છે જે ચુકાદાઓમાં એકરૂપતા અને નિશ્ચિતતા લાવશે. આ પદ્ધતિમાંથી વિચલન માત્ર દુર્લભ અને અસાધારણ સંજોગોમાં અને ખૂબ જ અપવાદરૂપ કિસ્સાઓમાં જ વાજબી ઠેરવી શકાય.'"

સુસમ્મા થોમસ (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયમાં, આ અદાલતે અહેવાલના

ફકરા ૭ અને ૮ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

"૭. ઘાતક અકસ્માતની કાર્યવાહીમાં, આશ્રિતોને આપવામાં આવતી નુકસાનીનું સ્વીકૃત પ્રમાણ એ મૃત્યુના પરિણામે તેમને થયેલું નાણાકીય નુકસાન છે. પિતાના મૃત્યુથી વિધવા અને પરિવારે શું ગુમાવ્યું છે? આનો જવાબ ડેવિસ વિ. પોવેલ ડફ્ફિન એસોસિએટેડ કોલિયરીઝ લિમિટેડ, (૧૯૪૨) એસી ૬૧૭ માં લોર્ડ રાઈટના અભિપ્રાયમાંથી વારંવાર ટાંકવામાં આવેલા ફકરામાં રહેલો છે જે કહે છે:

'શરૂઆતનું બિંદુ એ વેતનની રકમ છે જે મૃતક કમાતો હતો, જે શોધવાનું અમુક અંશે તેના રોજગારની નિયમિતતા પર આધાર રાખે છે. પછી તેના પોતાના વ્યક્તિગત અને રહેવાના ખર્ચ માટે કેટલી જરૂર હતી કે ખર્ચ થતો હતો તેનો અંદાજ છે. બાકીની રકમ ડેટમ કે મૂળભૂત આંકડો આપશે જે સામાન્ય રીતે ચોક્કસ વર્ષોની ખરીદી લઈને એકમ રકમમાં ફેરવાઈ જશે. જોકે, આ રકમ અનિશ્ચિતતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને ઘટાડવી પડશે, ઉદાહરણ તરીકે, વિધવા ફરીથી લગ્ન કરી શકે છે અને આમ આશ્રિત રહેવાનું બંધ કરી શકે છે, અને અટકળ અને શંકાની આવી અન્ય બાબતો.'

૮. નુકસાનીનું પ્રમાણ એ પ્રત્યેક આશ્રિતને થયેલું અને થવાની સંભાવના ધરાવતું નાણાકીય નુકસાન છે. આમ 'જ્યાં સુધી વિપરીત સ્પષ્ટ વૈધાનિક નિર્દેશ ન હોય ત્યાં સુધી, ઘાતક અકસ્માત અધિનિયમ હેઠળ મૃતક વ્યક્તિના આશ્રિતને આપવામાં આવતી નુકસાનીમાં મૃતકના મૃત્યુના પરિણામે તે આશ્રિતને મળતા કોઈ પણ નાણાકીય લાભને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. બાકી રહેલું ચોખ્ખું નુકસાન એ નુકસાનીનું પ્રમાણ બનાવે છે.' (ડેવિસ વિ. પોવેલ માં લોર્ડ મેકમિલન દ્વારા) તે જ કેસમાં લોર્ડ રાઈટે કહ્યું હતું, 'દાવો કરવા માટે હકદાર દરેક વ્યક્તિનું વાસ્તવિક નાણાકીય નુકસાન માત્ર એક તરફ ભવિષ્યના નાણાકીય લાભના નુકસાન અને બીજી તરફ મૃત્યુના કારણે તેને જે પણ સ્ત્રોતમાંથી મળે છે તે નાણાકીય લાભ વચ્ચે સંતુલન જાળવીને જ શોધી શકાય છે.' લોર્ડ રાઈટના આ શબ્દોને ભારતીય અધિનિયમ હેઠળ પણ લાગુ પડતા સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા ગોબાલ મોટર સર્વિસ લિ. વિ. આર.એમ.કે. વેલુસ્વામી, એઆઈઆર (૧૯૬૨) એસસી ૧ માં જ્યાં સર્વોચ્ચ અદાલતે જણાવ્યું હતું કે સામાન્ય સિદ્ધાંત એ છે કે

વાસ્તવિક નાણાકીય નુકસાન માત્ર એક તરફ દાવેદારોને ભવિષ્યના નાણાકીય લાભના નુકસાન અને બીજી તરફ મૃત્યુના કારણે કોઈપણ સ્ત્રોતમાંથી તેમને મળતા કોઈપણ નાણાકીય લાભ વચ્ચે સંતુલન જાળવીને જ શોધી શકાય છે, એટલે કે, મૃત્યુથી આશ્રિતને થતા નુકસાન અને લાભનું સંતુલન શોધવું જોઈએ."

એ કહેવાની જરૂર નથી કે ગુણક પદ્ધતિને છેલ્લે નોંધાયેલા નિર્ણયમાં આ અદાલતે સ્વીકારી છે અને ગુણક પદ્ધતિની સ્વીકાર્યતા પર આ અદાલતે ફક્ત ૧૬ માં નીચે મુજબ જણાવવાનું હતું:

"એ પુનરાવર્તિત કરવું જરૂરી છે કે ગુણક પદ્ધતિ તાર્કિક રીતે યોગ્ય અને કાયદાકીય રીતે સદ્સ્થાપિત છે. કેટલાક એવા કિસ્સાઓ છે જે આયુષ્યની અપેક્ષા ગુમાવી હતી તે સમયગાળા દરમિયાનની સમગ્ર ભવિષ્યની કમાણીનો સરવાળો કરીને, ભવિષ્યના જીવનની અનિશ્ચિતતાઓ માટે તેમાંથી ટકાવારી બાદ કરીને અને પરિણામી રકમ વળતર તરીકે આપીને વળતર નક્કી કરવા તરફ આગળ વધ્યા છે. આ સ્પષ્ટપણે અશાસ્ત્રીય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો મૃતક મૃત્યુ સમયે, ધારો કે ૨૫ વર્ષનો હતો અને આયુષ્યની અપેક્ષા ૭૦ વર્ષની છે, તો આ પદ્ધતિ ૪૫ વર્ષ માટે આશ્રિતતાના નુકસાનનો ગુણાકાર કરશે — વાસ્તવમાં ૪૫ નો ગુણક અપનાવશે અને જો ભવિષ્યના જીવનની અનિશ્ચિતતાઓ માટે અને તાત્કાલિક એકમ રકમની ચૂકવણી માટે તેમાંથી એક-તૃતીયાંશ કે એક-ચતુર્થાંશ બાદ કરવામાં આવે તો પણ, અસલી ગુણક ૩૦ થી ૩૪ ની વચ્ચે રહેશે. આ સંપૂર્ણપણે અગ્રાહ્ય છે. અમે જાણીએ છીએ કે વડી અદાલતોના અને આ અદાલતના પણ કેટલાક નિર્ણયો આવા કોઈ પાયા પર વળતર પર પહોંચ્યા છે. આ નિર્ણયોને સ્થાપિત સિદ્ધાંત આપ્યો છે તેમ કહી શકાય નહીં. તે માત્ર મૂર્ત કિસ્સાઓમાં ચોક્કસ ચુકાદાઓના

ઉદાહરણો છે. ગણતરીની યોગ્ય પદ્ધતિ એ ગુણક પદ્ધતિ છે. અપવાદરૂપ અને અસાધારણ કિસ્સાઓ સિવાય કોઈ પણ વિચલન સિદ્ધાંતની અસંગતતા, એકરૂપતાનો અભાવ અને વળતરના મૂલ્યાંકન માટે અણધારીતાનું એક તત્વ રજૂ કરશે. વડી અદાલતોના કેટલાક ચુકાદાઓએ મોટર વાહન અધિનિયમ, ૧૯૩૯ ની કલમ ૧૧૦-બી ના આધારે ગુણક પદ્ધતિથી વિચલનને વાજબી ઠેરવ્યું છે જ્યાં સુધી તે વળતરને 'વ્યાજબી' હોવાની કલ્પના કરે છે, 'વ્યાજબી' વળતરનું વૈધાનિક નિર્ધારણ કોઈ પણ કઠોર સૂત્રમાંથી ક્વાયતને મુક્ત કરશે. એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ગુણક પદ્ધતિ એ 'વ્યાજબી' વળતર સુનિશ્ચિત કરવાની સ્વીકૃત પદ્ધતિ છે જે ચુકાદાઓમાં એકરૂપતા અને નિશ્ચિતતા લાવશે. અમે વડી અદાલતોના આ નિર્ણયોને અસ્વીકાર કરીએ છીએ જેમણે વિપરીત દ્રષ્ટિકોણ લીધો છે. અમે નિર્દેશ કરીએ છીએ કે ગુણક પદ્ધતિ એ યોગ્ય પદ્ધતિ છે, જેમાંથી વિચલન માત્ર દુર્લભ અને અસાધારણ સંજોગોમાં અને ખૂબ જ અપવાદરૂપ કિસ્સાઓમાં જ વાજબી ઠેરવી શકાય."

લતા વાધવાના કેસમાં, જોકે, આ અદાલત એવા નિષ્કર્ષ પર આવી હતી કે ગુણક પદ્ધતિની સ્વીકાર્યતા પર અને તથ્ય પરિસ્થિતિ એટલે કે ટીસ્કોની તેની પરંપરામાં સામેલગીરી કે દરેક કર્મચારી તેના એક બાળકને કંપનીમાં રોજગાર અપાવી શકે છે તેને ધ્યાનમાં રાખીને અને ગુણક ૧૫ ને ધ્યાનમાં રાખીને વળતર રૂ. ૩.૬૦ લાખ ગણવામાં આવ્યું હતું જેમાં પરંપરાગત રકમ તરીકે રૂ. ૫૦,૦૦૦ ની વધારાની રકમ ઉમેરીને મૃતક બાળકોના પ્રત્યેક દાવેદાર માટે ચૂકવવાપાત્ર કુલ રકમ રૂ. ૪.૧૦ લાખ કરવામાં આવી હતી. આમ લતા વાધવાનો નિર્ણય વળતર આપવાના મામલે ચોક્કસપણે એક માર્ગદર્શક પરિબળ છે જ્યાં અગાઉ

આ ચુકાદામાં વધુ વિગતવાર નોંધ્યા મુજબ એક કમનસીબ ઘટનામાં બાળકો મૃત્યુ પામ્યા હતા.

તેના યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં બાબત પર વિચાર કર્યા પછી અને ગુણક પદ્ધતિની લાગુ પડવાની ક્ષમતા અને રેકૉર્ડ પર કોઈ પણ વધુ સામગ્રી વિના પણ અમે એ નોંધવું યોગ્ય માનીએ છીએ કે જોકે શ્રી બહુકુલાએ વડી અદાલત દ્વારા મંજૂર કરાયેલી માત્રાને વિચિત્ર રીતે અસંગત ગણાવી હતી, પરંતુ અમે તેની સાથે અમારી સંમતિ આપવાની સ્થિતિમાં નથી. એવું નથી કે રૂ. ૫ લાખનું વળતર આપવાનું પરિણામ લાગણીઓ કે ભાવનાઓ અથવા ઘટના પ્રત્યે વડી અદાલતના સંતાપનું પરિણામ ગણાવી શકાય. વડી અદાલતે વિદ્યાર્થીઓના સામાજિક સ્તર અંગેની એકંદર પરિસ્થિતિ પર સ્પષ્ટપણે વિચાર કર્યો હતો. આ પછી દર્શાવ્યા મુજબ શાળા હાલમાં દેશની સમૃદ્ધ શાળાઓમાંની એક છે અને ફીનું માળખું તથા અન્ય ખર્ચ એટલા ઊંચા છે કે ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગના સ્તરે પણ શાળામાં પ્રવેશ મેળવવાનું વિચારવું લગભગ અશક્ય છે. સ્પષ્ટપણે શાળા સમાજના ઉચ્ચ વર્ગની જરૂરિયાતો પૂરી કરે છે અને જો મોટર વાહન અધિનિયમની રજી અનુસૂચિને કોઈ માર્ગદર્શક ગણવામાં આવે, તો વળતર ઘણું મોટું હોઈ શકત. આમ તથ્યાત્મક પરિસ્થિતિમાં રૂ. ૫ લાખનું વળતર આપવાનું કોઈ પણ રીતે વધુ પડતું કહી શકાય નહીં.

શ્રી બહુકુલાની રજૂઆતોનું બીજું એક પાસું ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતાના સિદ્ધાંતને લગતું છે: ૧૯૯૫ ના વર્ષ માટે ઓડિટ કરેલા હિસાબો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે જે પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે, જોકે નાણાકીય તંગી ધરાવતી નથી પરંતુ

પરિસ્થિતિ સારે જ વડી અદાલત દ્વારા નિર્દેશિત કર્યા મુજબ ચૂકવણી કરવા માટે સાનુકૂળ સિંવાય બીજી કહી શકાય નહીં. જોકે, આ બાબત કાયદાની અદાલતોમાં સામાન્ય રીતે લંબાઈ અને આ અદાલત સમક્ષ આખરી નિકાલ માટે લગભગ છ વર્ષ લાગ્યા — આ છ વર્ષોએ જોકે સંબંધિત શાળાની નાણાકીય સ્થિરતા ૧૯૯૫ ના વર્ષમાં હતી તેના કરતાં ઘણી વધુ મજબૂત પરિસ્થિતિમાં કરી દીધી છે. શાળા આજે દેશની સૌથી સમૃદ્ધ શાળાઓમાંની એક તરીકે ઉભરી આવી છે તેથી ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતા આ બાબતમાં મુદ્દો બની શકતી નથી અને તેના આધારે અમે તેના પર વધુ વિગતવાર ચર્ચા કરવા ઈચ્છતા નથી.

અમે ઉપર મુજબ જે દ્રષ્ટિકોણ લીધો છે તેમાં, અમે મોટી રકમ આપી શક્યા હોત પરંતુ ન્યાયિક અૌચિત્ય આપણને તેમ કરતા રોકે છે, કારણ કે બનાવોના સામાન્ય ક્રમમાં અપીલી ફોરમે વળતર આપવાના ચુકાદામાં દખલ કરવી જોઈએ નહીં.

અમે જે દ્રષ્ટિકોણ લીધો છે તે અગાઉ નોંધ્યા મુજબ, અદાલત સમક્ષ સામાવાળાઓ દ્વારા રજૂ કર્યા મુજબ શાળા સત્તાવાળાઓ સંયુક્ત અપકૃત્યકર્તા હોવાના અન્ય મુદ્દા પર વિચાર કરવા અમે ઈચ્છતા નથી. તેથી આ મુદ્દો ખુલ્લો રાખવામાં આવે છે.

શ્રી મલ્હોત્રા દ્વારા દલીલ કરાયેલા વ્યાજના પ્રશ્ન અંગે, અમે વડી અદાલતના ચુકાદાની તારીખથી ચૂકવણી સુધી ઘટેલી બાકી રકમ પર ૬% સાદું વ્યાજ આપવાનું યોગ્ય માનીએ છીએ. વડી અદાલત દ્વારા નિર્દેશિત રકમ ઉપર મુજબ સુધારેલા વ્યાજ સાથે આઠ (૮) ત્રિમાસિક હપ્તાઓમાં ચૂકવવામાં આવે.

આ અદાલતના રજિસ્ટ્રાર પાસે અગાઉના હુકમના સંદર્ભમાં જમા કરાચેલી રકમ વ્યાજ સહિત આ હુકમની શરતો અનુસાર પક્ષકારોને પ્રમાણસર (pro-rata) ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે અને બાકીની રકમ જોકે ઉપર મુજબ નિર્દેશિત કર્યા મુજબ ચૂકવવામાં આવે.

આમ આ અપીલ ખર્ચ અંગેના કોઈ હુકમ વિના નિકાલ કરવામાં આવે છે.

અપીલનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો.

*The translation of this judgment has been provided by
M/s. Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.